

GÖMÖRI GYÖRGY

CAMPION VITAIRATA ÉS BALASSI BÁLINT: EGY FORDÍTÁS GENEZISE

1570-ben az akkori pápa, V. Pius végzetes lépésre szánta el magát. Bullát adott ki, amellyel kiközösítette a római katolikus egyházból I. Erzsébet angol királynőt, felhívást intézve annak alattvalóihoz, hogy „ne engedelmeskedjenek [a királynő] törvényeinek”.¹ Történt ez a királynő uralkodásának tizenkettedik évében, amikor Anglia jöllehet már „megreformált” országnak számított, a katolikusok vallásszabadságának gyakorlását még viszonylag enyhe törvények korlátozták. A pápai kiközösítés viszont óriási felháborodást keltett az akkori angol főnemességnek a római katolicizmustól már eltávolodó köreiből – ettől kezdve *minden* katolikus térítőkampány vagy megmozdulás mögött összeesküvést szimatoltak. Hiába próbálta – a jezsuiták kérésére – enyhíteni elődje dekretumát XIII. Gergely pápa, már igen nehéz lett volna szétkapcsolni az államfő iránti hűséget és a Rómának alávetett hit védelmét – különösen, amikor ugyanez a pápa 1580-ban kinyilatkoztatta, hogy bár ölni tilos, az eretnek királynőt megölni *nem számít halálos bűnnek*. Ez valóban „gyilkosságra való felhatalmazást” jelentett,² s ezek után azok a katolikus papok, akik csak hivatásukat akarták gyakorolni, potenciális szövetségesei lettek egy roppant, nemzetközi szálakon futó, államellenes összeesküvésnek. (Hogy ennek milyen következményei lettek, látni fogjuk Edmund Campion perének alakulásában, abban, hogyan „fogja meg” a vád képviselője a nagy tudású, teológiailag és jogilag is képzett jezsuitát, aki egyébként szüntelenül királynő-hűségét próbálja bizonygatni.)

1580 tehát tragikusan rossz időpont arra, hogy Róma egy csapat katolikus papot és jezsuitát küldjön át Angliába azzal a szándékkal, hogy ezek a misszionáriusok megerősítsék hitükben a lelkigyakorlatot nélkülöző katolikus híveket. Ráadásul már 1579-ben, Edmund Campion és Robert Parsons jezsuita atyák Angliába érkezése előtt egy évvel James Fitzmaurice Fitzgerald és a pápai nuncius, Nicholas Sander vezetésével lázadás tört ki Írországból, majd 1580 szeptemberében olasz és spanyol csapatok szálltak ugyanott partra, az angol uralom megdöntésére.³ Fitzgeraldet hamarosan elfogták és az inváziós csapatok legtöbb foglyul ejtett katonájával együtt kivégezték, Sander pedig, aki a legelszántabb katolikus hitvitázó-apológéták közé tartozott (*De visibilis monarchia*

¹ Stephen GREENBLATT, *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*, London, Jonathan Cape, 2004, 92.

² GREENBLATT, *i. m.*, 99.

³ *Uo.*, 106; E. E. REYNOLDS, *Campion and Parsons: The Jesuit Mission of 1580–81*, London, 1980, 34.

ecclesia című műve először 1571-ben jelent meg Louvainben), 1581-ben menekülés közben halt meg. Vagyis ekkor a nyílt, fegyveres lázadás az államhatalom ellen fatális módon egybeesett a jezsuitáknak azzal a békésnek mondott erőfeszítésével, hogy az angol lakosságot meggyőzzék a protestáns hittételek hamisságáról, letérítsék a római katolicizmus szempontjából oly igen veszélyes hitbéli tévelygés ösvényéről.

Edmund Campion (1540–1581) ennek a nagy vallási-politikai drámának főszereplője, végső soron a katolicizmus első nagyhatású mártírja lett Angliában. Londonban született, apja londoni polgár és könyvkereskedő volt.⁴ Fiát Oxfordba küldte tanulni, ahol az a St John's kollégiumnak lett tagja – ennek a kollégiumnak még a késő Erzsébet-korban is meglehetősen katolikus híre járt.⁵ Campion hét évig tanult itt és már húszéves korában kitűnő szónok hírében állt – 1566-ban I. Erzsébet és Leicester grófjának oxfordi látogatásakor pedig nagyszerű latin beszéddel köszöntötte az illusztris vendégeket. Tudományos karrierjének semmi sem állta útját, hiszen 1568–69-ben már Junior Proctor volt, tanított és egyetemi tisztséget viselt.⁶ Úgy tűnik, amíg lehetett, Campion megpróbálta összeegyeztetni római katolikus hitét az angol korona iránti lojalitással. Ez valamikor 1569 végén vagy 1570 elején vált számára lehetetlenné – ekkor Sir James Stanihurst, illetve annak Oxfordban tanult fia, Richard Stanihurst meghívására elutazott, átkelt Írországra. A királynő fennhatósága alá eső területet útlevél nélkül, illegálisan 1571-ben hagyta el. Mint a legtöbb kriptokatolikus angliai emigráns, ő is először a németalföldi Douaiban tanult, az ottani (angolok számára fenntartott) katolikus szemináriumban. Innen Rómába irányították, itt lépett be a jezsuita rendbe, majd Campanus, a rend főnöke továbbküldte Csehországba. 1573. október 13-án Campion öt másik novíciussal együtt az új brünni rendházba került, ahol egy teljes évet töltött.⁷

Campion brünni éve számunkra azért érdekes, mert itt a többi közt egy magyar novíciussal is összebarátkozott. Erről egy Prágából írt levélből tudunk, aminek a keltezése 1575. február huszonhatodika, vagyis Campionnak fél évvel Brünnből való távozása után íródott. Idézzük a levél egy mondatát: „István (Stephen), a magyar, azt mondta, írni fog nekem, de még egyetlen szót sem írt”.⁸ Ki lehetett Campion magyar rendtársa? Először azt hihetnénk, Szántó (Arator) István, de róla úgy tudjuk, hogy 1573-ban Grácban tanított filozófiai, 1575-ben pedig Rómába utazott a jubileumi évre és itt lett apostoli gyóntató.⁹ Ebben a korban több István nevű magyar jezsuitát is számon tartanak, például egy Stephanus Cassoviust, aki később a turóci jezsuita rendház főnöke lett,¹⁰ de csak a brünni rendház valahol talán még fellelhető akkori névlistája fogja a személyazonosság kérdését véglegesen eldönteni.

⁴ Richard SIMPSON, *Edmund Campion: A Biography*, London–Edinburgh, 1867, 1.

⁵ Gerard KILROY, *Edmund Campion: Memory and Transcription*, Aldershot, Ashgate, 2007, 41.

⁶ SIMPSON, *i. m.*, 14.

⁷ *I. m.*, 68.

⁸ *I. m.*, 70. Simpson a levelet Schmidl rendtörténetéből idézi.

⁹ *Új magyar irodalom lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994, III, 1897.

¹⁰ ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1972, 104.

A Brünnt követő években Edmund Campion a prágai jezsuita kollégiumban tanított retorikát és folytatott irodalmi tevékenységet. Az újabb kutatás fényt derített arra, hogy nem megalapozatlan a kortársi vélemény, amely szerint Campion „a költészet minden területén annyira jeleskedett, hogy kevés versenytársa volt és senki sem múlta felül”.¹¹ Újabban megtalálták egy még Oxfordban írt hosszú (821 soros) latin költeményét, a kereszténység győzelméről a római birodalomban, amelyben összehasonlítja az ősi egyház maradáóságát a császári Róma mulandóságával.¹² Mivel a katolikusok az anglikán teológusokkal folytatott vitákban a hitbéli folytonosságot és ebben Péter apostol szerepét hangsúlyozták, Campion költeménye nyilvánvalóan e mellett az álláspont mellett foglalt állást. Később, Prágában, latin nyelvű drámákat is írt, amelyek közül néhányat diákjaival előadatott – így tudunk egy Saul királyról szerzett, rendkívül hosszú (mintegy hatórás!) drámájáról, valamint egy Szent Ambrusról írt drámáról, amelynek kézírata azonban elveszett.¹³ Campion a császári udvarban is prédikált, valószínűleg itt hallotta őt szókolni Sir Philip Sidney, amikor 1577-ben hivatalos diplomáciai látogatást tett Rudolf császárnál.¹⁴ Fennmaradt Campionnak egy akkori levele, amely szerint prágai tartózkodása idején „sokat beszélgetett” Sidneyvel.¹⁵ Más kérdés, hogy Campionnak a fiatal, Angliában már nagy hírű diplomatához fűzött vérmes „térítő” reményei nem teljesültek. Amikor Campion később bíróság elé került, rendtársa, Robert Parsons atya azzal vádolta Sidneyt, hogy „nem vetette latba befolyását”, hogy hajdani oxfordi ismerősét, talán barátját megmentse a kivégzéstől.¹⁶

Edmund Campion 1579 decemberében William Allentől levelet kapott, amely felszólította, hogy csatlakozzék az Angliába küldendő jezsuita misszióhoz, és ezt követően 1580 márciusában habozás nélkül, örömet engedelmeskedett az őt először Rómába szólító, majd onnan Angliába küldendő parancsnak.¹⁷ A rend ekkor William Allen tanácsára számos angol jezsuitát mozgósított és küldött át (persze titokban és álrúhában) a szigetországba, azzal a megbízással, hogy „gondozzák” az ott élő katolikusok lelkét és lehetőleg kerüljék a vitákat „az eretnekekkel”. Ez a küldetés azonban tragikusan rosszul alakult, részben a misszió vezetőjének, Robert Parsonsnak (vagy ahogy nevét gyakran írják, Personsnak) és Edmund Campionnak mindenre elszánt hite, lelkialkata, illetve rossz politikai helyzetfelismerése miatt. Igaz, amikor a jezsuita-csoport tagjai angliai útjuk előtt Rheimsben gyülekeztek és meghallották, mi folyik Írországbán, döbbenet állapították meg, hogy „ezt ellenünk és más papok ellen fogják felhozni, ha megfognak bennünket Angliában”.¹⁸

¹¹ KILROY, *i. m.*, 6.

¹² *Uo.*, 49.

¹³ SIMPSON, *i. m.*, 82, 90.

¹⁴ Alan STEWART, *Philip Sidney: A Double Life*, London, Pimlico, 2000, 176.

¹⁵ *Uo.* A levelet Campion John Bavandhoz írta, eredetije a Stonyhurst College-ban, Anglia 4/a jelzet alatt található.

¹⁶ STEWART, *i. m.*, 177.

¹⁷ REYNOLDS, *i. m.*, 58.

¹⁸ *Uo.*, 34. Rómában már jóval előbb tudtak az írországi fejleményekről, vö. J. A. KALINOWSKA, *Z dworu Stanisława Hozjusza: Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568–1582*, Olsztyn, 1992, 233, 236.

1580 júniusában Edmund Campion Ralph Emerson nevű társával Doverbe érkezett, majd innen – mivel nem ismerték föl – hosszú kihallgatás után továbbengedték Londonba.¹⁹ Itt találkozott az ugyancsak a kontinensről érkező Parsonsszal és más, Angliában működő katolikus papokkal. Utóbbiak azt ajánlották, az írországi fejlemények miatt jobb, ha a jezsuiták visszatérnek a kontinensre. Parsons erre azt válaszolta, hogy a pápa küldte őket Angliába, itt kell maradniuk, de sehová sem mennek a helyi katolikusok meghívása nélkül. Ezután London közelében, Hoxtonban találtak menedéket ottani katolikus családoknál. Ekkor követték el az első hibát, mert katolikus barátaik felkérték Parsonst és Campiont, fogalmazzák meg írásban, hogy miért jöttek Angliába.

Ennek a naiv kérdésnek (mert ha elfogják őket, az ilyen írásmű inkább segíthet a vádnak, mint a védelemnek) csakhamar eleget tettek, Campion egy ezer szavas szöveget fogalmazott a Királyi Államtanácsnak. Parsons egy hosszabb önigazoló szöveget írt, de lepecsételte azt, Campion viszont ugyanezt elmulasztotta. Bár levelének ő a „Challenge” (Kihívás) nevet adta, azt szelvében-hosszában mégis mint a „Brag”-et emlegették – ezt „Kérkedésnek, Hetvenkedésnek” lehet fordítani. Campion ugyanis elmondja, hogy miért küldték Angliába („a Szentírást prédikálni... az együgyűeket tanítani... a tévelygéseket megcáfolni”), s bár szövegének negyedik pontjában azt állítja, „meg van tiltva, hogy bármilyen tekintetben foglalkozzam az állami ügyekkel, illetve politikával ebben az országban”, ennek burkoltan ellentmond az ötödik pont, ahol három nyilvános hitvitát javasol – egyet a főrangúakkal, egyet az egyetemek doktoraival és egyet az egyházi és világi ügyvédekkel!²⁰ De Campion még ennél is tovább megy: mivel a királynő annyira művelt és tudós, reméli, hogy az általa javasolt egyetemi vitára I. Erzsébet is eljön és meg fogja őt hallgatni, s talán majd – mondhatnánk enyhe iróniával – ettől jobb belátásra tér és nem fogja annyira üldözni a katolikusokat. Tehát Campion *mindössze az államvalás fenntartását óhajtja megváltoztatni* teológiai érveivel és mindenki által csodált ékes-szólásával.

Míg a szöveget szerzője meglehet, nem nyomtatásra szánta, az kéziratban villámgyorsan terjedt, főképp egy Thomas Pound nevű túlbuzgó katolikusnak köszönhetően. Hamarosan ketten is válaszoltak rá: William Charke, egy cambridge-i, és Meredith Hanmer, egy oxfordi teológus, aki bizonyos értelemben szolgálatot tett Campionnak, azzal, hogy vitáiratában kinyomtatta a „Kihívás-Kérkedés” teljes szövegét.²¹ A pamflet-vitát a többi közt Parsons ellen-brosúrája folytatta, amire Charke és Hanmer mindketten válaszoltak. Végül 1586-ban Parsons egy hosszabb vitáiratban megpróbálta – katolikus szempontból – lezárni a vitát, amiben külön segítségére volt, hogy ekkor már hivatkozhatott Edmund Campion és más katolikus papok hithez való hűségére és mártírhalálára.²²

¹⁹ *Uo.*, 72.

²⁰ *I. m.*, 79.

²¹ Hanmer vitáiratának címe *The Great Bragge and Challenge of M. Campion, a Jesuite, Confuted and Answered*, London, 1581.

²² REYNOLDS, *i. m.*, 77–78. hivatkozása szerint: *A Treatise against the Defence of Censure Given upon the Books of Wm. Charke and Mer. Hanmer by an Unknown Popish Traitor, in Maintenance of the Seditious Challenge of Edm. Campion, Lately Condemned and Executed for High Treason*, „Lyons”, 1586.

De Champion *Bragjének* sikere az, ami miatt mihelyt nyomtatási lehetősége adódik, a hitbuzgó jezsuita újabb pamfletet készít elő – ez lesz a Stonor Parkban, titkos nyomdában kinyomtatott híres *Rationes decem*, vagyis a *Tíz okok*, amelynek fordítását Balassi Bálint tízegynéhány évvel később, nem sokkal halála előtt elkezdte és a mű kétharmad részét le is fordítja. Függetlenül attól, hogy a vitában kinek volt igaza, a régi hitet védő Campionnak, vagy a megreformált hit mellett érvelő angol teológusoknak, a *Rationes decem* mindenképpen provokatív lépést jelentett, nem csak azért, mert „tévelygésnek” minősítette az angol egyházban véghezvitt változásokat, hanem azért is, mert angol felségterületen folytatta a korábban már nyomtatásban másutt elkezdett vitát, egyrészt szilárdan állást foglalva a hit dolgában Róma fennhatósága mellett, másrészt bizonygatva szerzőjének az angol királynő iránti hűségét, de ugyanakkor fel is szólítva a királynőt, *válasszon* a jezsuiták Krisztusa, illetve Luther és Kálvin Krisztusa között! Teszi mindezt az „oxoniai és cantabrigiai akadémiabeliekhez” intézett *kihívás* formájában. Vagyis nyilvános vitát óhajt provokálni, ahol ezeket a tudós embereket meggyőzhetné a római egyház igazáról – elképesztően naiv gondolat ez ebben a korban, a fenn vázolt körülmények között, amelyekhez még hozzájárul az is, hogy a háttérben ott rejtőzik a *katolikus* trónjelölt Stuart Mária képében! Mindenesetre a *Rationes decem* olyan tudós vitáit, ami természeténél fogva csak tanult emberekhez szólhat (latinul van), tehát hatása eleve korlátozott. Ugyanakkor gyorsan eljut az oxfordiakhoz, mert még alig száradt meg rajta a festék, amikor Campionnak egy William Hartley nevű volt diáktársa az egyetem tanévzáró disputációinak előadása napján több száz darabot szétosztogat belőle az oxfordi nagytemplomban.²³ Arról, hogy ez hány ingtag anglikánt győzött meg Róma igazáról, nincsenek pontos információink, mindössze egy jóval későbbi jezsuita történész adaléka-ira vagyunk utalva, aki szerint egy William Shackleton alias Stanton nevű jezsuita „egyike volt azoknak az igen számos embereknek, akik Campion [...] híres *Tíz okai* miatt [...] tértek át a katolikus hitre”.²⁴

Másrésről viszont egészen biztos, hogy a *Rationes decem* naivul vakmerő fegyverténye fontos szerepet játszott az angol állam megtorló intézkedéseinek brutalitásában. Amikor ugyanis a jezsuita atyák és paptársaik sorban „lebuktak” és tárgyalásukat készítették elő, Edmund Campion ellen az elsők között emeltek vádat és vetették alá kínvallatásnak, hogy a katolikus misszió túl az idegenben szőtt *államellenes* összeesküvés ténnyét bizonyítsák. És több, a bebörtönzött Campionnal tartott, egyre kevésbé nyilvános hitvita és egy igazságosnak egyáltalán nem mondható tárgyalás után két másik jezsuitával együtt először őt végezték ki mint árulót 1581. december elsején.²⁵ Magán a tárgyaláson Edmund Anderson vádbeszédében nem vitatkozott Campion vitáitának tétéleivel, mindössze azt bizonygatta, hogy a jezsuiták küldetésének célja nem volt más, mint hogy „a népet eltérítsék a fejedelmükhöz való hűségtől és kibékítsék a pápával” (to

²³ REYNOLDS, *i. m.*, 102–103.

²⁴ Henry FOLEY, *Records of the English Provinces of the Society of Jesus, I*, First series, London, 1877, 650.

²⁵ REYNOLDS, *i. m.*, 200.

dissuade the people from their allegiance to their prince, to reconcile them to the pope).²⁶ Erre Campion csak szofisztikával volt képes volt felelni – a jezsuiták nem a pápával, hanem „Istennel” akarták összebékíteni az angolokat, mondta válaszában. Viszont amikor feltették neki a kérdést, joga volt-e V. Pius pápának kiátkozni I. Erzsébetet, vagyis mindenki számára *érvényes-e* a kiközösítés, erre megint csak kitérő feleletet kellett hogy adjon: túl kicsi ember ő ahhoz, hogy ebben a kérdésben döntsön! Ugyanakkor a *Tíz okok* I. Erzsébethez intézett felhívásából nyilvánvaló, Campion úgy gondolta, ha a királynő nem fogadja el a katolikus Megváltót, hanem az „eretnekek” Krisztusához húz, lelke pokolra fog jutni, nem üdvözülhet. Az újabban szentté avatott Edmund Campion vallásának mártírjaként halt meg, sok más társával együtt, mivel I. Erzsébet uralma idején 125 katolikus papot akasztottak fel²⁷ – mai kifejezéssel „államellenes tevékenység” miatt. És bár Campionék ügye kapta a legnagyobb nyilvánosságot, s jelezte legjobban I. Erzsébet államának szorongását, félelmét az idegen inváziótól (ennek csak a spanyol Armada veresége vetett véget egy időre), még az ebben az 1581-es perben halálraítélt katolikus papok közül sem végeztek ki mindenkit – néhány jezsuitát csak bebörtönöztek, majd idővel deportáltak Angliából. Úgy hiszem, ennek a körülménynek is van jelentősége abból a szempontból, honnan ismerhette meg Campion vitáit Balassi Bálint.

A *Rationes decem*nek persze szinte azonnal akadtak protestáns részről Charke-nál és Hamnarnál magasabb szinten érvelő vitatói, illetve cáfolói. Ezek közül első helyen említendő a Magyarországon is ismert William Whitaker választát, amelyik már 1581-ben megjelent Londonban Vautrolliernél. A *Responsio... ad Rationes decem Edmundi Campiani Iesuitae...* című, 250 lapos műben Whitaker a többi közt reflektál Campionnak a „tizedik okban” előadott érveire azzal kapcsolatban, hogy a protestánsok „soha bizony kárt bennük [a törökben] nem tettek volna”.²⁸ Whitaker rámutat arra, hogy amikor a török Bécsset sikertelenül ostromolta, azt nem csak híthű katolikusok, de a lutheri tanítványok hívei is védték!²⁹ Ha fordításában Balassi Bálint eljut eddig a passzusig, bizony gondolkodóba kellett volna esnie Campion véleményén – de hát mivel az utolsó „okokat” Dobokay Sándor fordította, ezt a kínos helyzetet sikerült elkerülnie. Whitaker mellett a másik tekintélyes Campion-ellenes hitvitázó az a Laurence Humphrey nevű oxfordi teológus volt, aki még az egyetemről személyesen ismerte Campiont, de jó ismerőse és hatékony támogatója volt az 1581-ben Oxfordba bekerülő Budai Parmenius Istvánnak is!³⁰

Az első stonori kiadás után a *Rationes decem*et számos helyen és alkalommal kiadták, kisebb-nagyobb változtatásokkal. Ami a későbbi kiadásokat illeti, a következő tíz év

²⁶ *Uo.*, 170.

²⁷ *I. m.*, 209.

²⁸ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, II, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 114. Az idézet helyesírását modernizáltuk.

²⁹ William WHITAKER, *Responsio... ad Rationes decem*, Londini, Vautrollerius, impensis Thomae Chardi, 1581, 240.

³⁰ Humphrey első Campion-ellenes műve a *Jesuitismi pars prima...*, Oxford, 1582 volt, amit kiegészített ugyanennek a műnek az 1584-ben megjelent második része.

során csak német nyelvterületen négyszer jelent meg önállóan³¹ és több ízben más hitvitázó iratokkal együtt. Ezek egy része, mint a Trierben háromszor is kiadott *Concertatio Ecclesiae Catholicae in Anglia* latin nyelven, más részük németül íródott, ahol magát a *Rationes decemet* is németre fordították. Ha azt próbáljuk megvizsgálni, hol hallhatott Balassi Bálint először Edmund Campion legfontosabb művéről, az utóbbi kiadványokat is figyelembe kell vennünk, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Balassi ezeknek valamelyikéből dolgozott volna. De figyelemre méltó, hogy Lengyelországban mekkora kultusza lett Campionnak már az 1580-as években – a *Rationes decemet*nek fennmaradt például egy wílnói kiadása 1585-ből vagy 1587-ből. Ennek a kiadásnak a címlapja az eredeti stonori kiadással egyezik meg, vagyis alcíme a következő: „quibus fretus, certamen obtulit in causa Fidei, Edmundus Campianus, E Societate Nominis IESU Presbyter”. Mint azt a *Tíz okok* 1994-es magyar hasonmás kiadásához fűzött tanulmányában Csonka Ferenc helyesen megjegyezte, jelentős hangulati különbség van a „jezsuita teológus” és a magyar fordításba Dobokay Sándor által betoldott „Jesus neve alatt vitézket theologus” között.³² (Utóbbi egyébként még az 1592-es prágai kiadáshoz képest is változtatást jelent.) Ami az oxfordi Bodley-könyvtárban mikrofilmen olvasható wílnói kiadást illeti, én azért datálnám ezt a könyvtári jelzethez (1585?) képest egy-két évvel későbbre, mivel az olvasóhoz intézett latin előszóban a kiadó „a mai veszélyes időkről” (nostra calamitosa tempora) ír,³³ s ez, úgy hiszem, a Báthory István halála után támadt interregnumra vonatkozik.

Ezen kívül, a *Rationes decemet* alighanem a német fordítás után elsőnek éppen lengyelre fordítják. Történik ez már 1584-ben, amikor az angol jezsuita vitairata egyszerre két különböző lengyel fordításban is megjelenik. Az egyik fordítás Piotr Skarga munkája. Skarga, a wílnói jezsuita akadémia első rektora, egy „tudós” kiadást készített, ugyanis a vitairat fordításához – a körülmények jobb megértése végett – még két levelet is mellékel, amelyek közül az egyiket Campion az angol Királyi Tanácshoz és a szenátushoz, a másikat meg a jezsuita rend generálisához intézte.³⁴ A másik fordítás ugyancsak Wílnóban jelent meg, egy Kasper Wilkowski nevű, ariánusból katolizált, Lublinból Wílnóba került orvos tollából. Wilkowski áttérésének történetét, *Przyczyny nawrocenia do wiary powszechniej* (A katolikus hitre való áttérés okai) címmel már 1583-ban megírta és ehhez hozzátette 91 lapos Campion-fordítását, ami a következő évben külön nyomtatványként is megjelent.³⁵ Így hát nem csak a tanult emberek – minden lengyel katolikus és protestáns elég hamar értesülhetett Campion szóbeli-írásbeli „vitézketéséről” és londoni mártírhaláláról.

³¹ Ingolstadt, 1583, 1584; Graz, 1588; Würzburg, 1589. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, VD 16, München–Wolfenbüttel, 1. Abt., III, Stuttgart, 1984.

³² BALASSI Bálint, DOBOKAY Sándor, *Tíz okok*, Bp., Universitas Kiadó, 1994, 219.

³³ Bodley könyvtár, Oxford, Film 1093.

³⁴ *Dziesięć wywodów Dla ktorych Edmundus Kampianus z Londynu Societatis Iesu wszystkie Heretiki co nauczensze w Anglię, na Dysputatia okolo wiary zwywal...*, W Wilnie..., 1584. Hivatkozik rá KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 295.

³⁵ CAMPIANUS, *10 mocnych dowodów... A przy tym na Antidotum kalwinskię odpowiedz*, Wilno, 1584. Mindkét fordítás megvan a krakkói Czartoryski-könyvtárban.

Mindez már önmagában valószínűsíti, amit már Eckhardt Sándor feltételezett, hogy Balassi Bálint 1589–91-es lengyelországi tartózkodása során figyelhetett fel „Campianus” művére. Lehet, hogy éppen Báthory András említette neki ezt a művet, ugyanis az angliai katolikus-üldözésről István király unokaöccse már 1584-ben kapott részletes információkat – Possevino titkára, az angol Thomas Sailyly ajándékozta meg Báthory Andrást erről szóló (alighanem latin nyelvű) könyvekkel.³⁶ De jó okunk van azt gondolni, hogy Balassi a braunsbergi jezsuitáktól is hallhatott részletes elbeszélést Campion atya tárgyalásáról.

Először is a nemrégén közzétett részletes Trypućko-katalógus szerint az 1626-ban svédok által zsákmányolt és Uppsalába vitt könyvek között a Campion-történet két német nyelvű leírása is megvolt Braunsbergben, az 1583-as ingolstadti csakúgy, mint az 1589-es mainzi kiadás.³⁷ De ugyanebben a gyűjteményben – bár magát a *Rationes decem* egyetlen példányát sem találjuk – még három más kötet foglalkozik az angliai katolikus-üldözéssel, köztük egy, ami tovább folytatja a Whitaker által magas szinten megkezdett hitvitát – egy Johannes Dury (Duraeus) nevű skót jezsuitának Ingolstadtban kiadott műve, a *Confutatio responsionis Guillelmi Whitakeri ad Rationes decem*.³⁸ Ezen kívül van még egy fontos összekötő kapocs Campion és a braunsbergi lengyel jezsuiták között, James Bosgrave személyében.

A Bosgrave-ügyet különböző források más-más formában mondják el, bár a lényegét illetően általában megegyeznek. Miután átnéztem a legtöbb angol forrást, leginkább az újabb lengyel kutatásra támaszkodom, annak alapján vázolom fel Bosgrave életrajzát. James Bosgrave 1548 táján született a dorseti Godmanstone-ban. Iskoláinak egy részét még Angliában végezte, majd szülei elég fiatalon elhagyták Angliát és ő Louvainben és Tournai-ban tanult tovább. 1564 őszén Rómában lépett be a jezsuita rendbe, de pappá csak 1573-ban, Olmützben szentelték.³⁹ Lengyel területen 1571-ben kezdett el működni, amikor is két évig poétikát és matematikát tanított Poznańban, majd 1576-ban a wilnói jezsuita kollégiumban lett matematikaprofesszor; itt geometriát is tanított.⁴⁰ Jelentős fordulat Bosgrave életében 1580-ban állt be, amikor is – mert állítólag sokat betegeskedett, nem bírta a litván éghajlatot – felettesei visszaküldték Angliába – *levegőváltásra!*

Ez az indok az adott helyzetben olyan bizarrnak hangzik, hogy újabban a hivatalos jezsuita történetírás úgy gondolja, Bosgrave-et voltaképpen „az üldözött katolikusok tá-

³⁶ HORN Ildikó, *Báthory András*, Bp., Új Mandátum, 2002, 81.

³⁷ J. TRYPUĆKO, *The Catalogue of the Book Collection of the Jesuit College in Braniewo Held in the University Library of Uppsala*, extended and completed by Michal SZPANDOWSKI, II, Warsaw–Uppsala, 2007, 2558. sz.: [R. PARSONS], *Bericht von der grausamen Tyrannischen verfolgung der Calvinisten... in Engellendt...*, treulich in Teutsch gebracht durch Iohann Christoff HUEBER, Ingolstadt, 1583; 1386. sz.: Edmundus CAMPIANUS, *Zehen Wolgepruchte Ursachen...*, Gedruckt in Meyntz, 1589.

³⁸ Katalógusszáma 1721, a kiadás éve 1585. Ennek a műnek volt több korábbi kiadása, a legelső Párizsban, 1582-ben.

³⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, szerk. Ludwik GRZEBIEN, Kraków, WAM, 1996, 60.

⁴⁰ Egy forrás szerint Wilno előtt Pultuskban is tanított néhány évig, lásd *Polski Słownik Biograficzny*, II, Kraków, 1936, 374.

mogatására”⁴¹ küldték Angliába. Ennek azonban ellentmond egy-két tény. Először is az, hogy Bosgrave nem Rheimsből, Campionékkal 1580 kora nyarán, hanem ugyanazon év őszén, alighanem Danckából érkezett Angliába; másodszer pedig az, hogy az első napokban nem úgy viselkedett, mint az angliai ügyekben sokkal járatosabb rendtársai. Miután már gyengén, valószínűleg idegenes akcentussal beszélt angolul, azonnal letartóztatták és Londonba küldték.⁴² Itt percig sem titkolta, hogy katolikusnak született és sokáig élt külföldön, s miután a Királyi Tanács elé idézve megkérdezték, elmenne-e egy anglikán szertartás szerint celebrált misére, s arra igennel válaszolt, szabadon engedték.⁴³ Mivel ez szigorúan meg volt tiltva a többi katolikusnak, a jezsuitáknak meg különösen, Bosgrave gesztusa hitbéli árulásnak minősült, felháborította a katolikusokat. Erről maga a Wilnóból jött atya állítólag csak a testvérétől értesült, s miután úgy gondolta, hogy a protestáns hatalom visszaélt jóhiszeműségével, írt egy tiltakozó levelet a Tanácsnak, amiben közölte, hogy ő ma is hitvalló katolikus.⁴⁴ Ezt (természetesen) letartóztatás követte, először a Marshalsea-börtönben, majd a Towerban tartották fogva és ügyét „hozzácsapták” a Campion-ügyhöz. A tárgyaláson felolvasták levelét, amelyben azt írta, tanítani és hite igazságáról akart meggyőzni embereket Angliában, „habozott” állást foglalni a pápai bulla kérdésében, de elismerte a királynőt mint szülőhazája „földi helytartóját”. Azt is mondta, hogy „a tengeren túl” hallott híreket, ami szerint a pápa, a spanyol király és Firenze hercege nagy hadsereget toboroznak Anglia meghódítására. Az ügyész emiatt „árulónak” minősítette. Bosgrave nem akart hinni a fülének – és ekkor nem más, mint Edmund Campion kelt védelmére.⁴⁵

Campion szabályos védőbeszédet rögtönzött Bosgrave mellett, rámutatva arra, hogy valaki, akit „számos tenger és föld választott el Angliától”, lehet, hogy hallott a hiszékeny sokaság közt terjesztett rémhíreket, de ezeket miért kellett volna az angol hatóságoknak jelentenie?⁴⁶ Ez nem jelenthet érvet Bosgrave bűnössége mellett. Az ügyész erre nem tudott mást mondani, mint hogy ha Bosgrave „tanítani és meggyőzni” akart embereket Angliában, nyilván a külföldi hatalmak inváziójára (amiről hallott!) akarta előkészíteni a terepet. Egy matematikatanár esetében ez még a szokásosnál is gyengébb érv volt elítéltetése mellett, de a zsűri ebben az esetben is elfogadta az ügyész érveit, és Bosgrave-et a per többi vádlottjával együtt halálra ítélték.

Elítélték, de nem végezték ki. Campion, Sherwint és Briant még 1581-ben, hét elítélt társukat 1582-ben vitték a tyburni vesztőhelyre, de Bosgrave-et másokkal együtt pár évig börtönben tartották. Időközben Báthory István lengyel király több levelet írt Bosgrave szabadon bocsátása érdekében I. Erzsébetnek – Henry Foley idéz az egyik levélből, ahol Báthory azt fájjalja, hogy „ennek az igen jámbor és tudós atyának ennyi ideig távol kell

⁴¹ GRZEBIEN, *i. m.*, 60.

⁴² REYNOLDS, *i. m.*, 149.

⁴³ FOLEY, *i. m.*, III, London, 1878, 281.

⁴⁴ Uo. Vö. BOSGRAVE apológiájával: *The Satisfaction of Mr James Bosgrave the Godly Confessor of Christ, Concerning His Going to the Church of the Protestants...*, Rheims, 1583.

⁴⁵ REYNOLDS, *i. m.*, 185.

⁴⁶ *I. m.*, 186.

lennie egyetemétől” – tehát, hogy nem oktathat Wilnóban!⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy valakinek a tanácsára Báthory védenca érdekében „rájátszik” a királynő közismert műveltségére, méghozzá sikerrel. Valószínűleg a lengyel uralkodó kérése is hozzájárult ahhoz, hogy 1585 januárjában az angol állam további kivégzések helyett egyszerűen kiutasította a maradék jezsuitákat az országból – felrakták őket, összesen huszonegy embert (húsz katolikus papot meg egy „civil” katolikust) egy hajóra és *akaratak ellenére* elvitték őket Normandiába, azzal, hogy ha visszatérnek, nem kerülnek el a kivégzést.⁴⁸

Volt közülük, aki visszatért és ez is lett a sorsa. Bosgrave nem – ő Rómán keresztül 1587-ben elutazott Lengyelországba, ahol miután ünnepélyesen fogadták, új állást kapott: matematikát, hébert és filozófiát tanított Poznańban, majd később Kaliszban, jezsuita akadémiákon. Idős kort élt meg, 1623-ban halt meg, Kaliszban.⁴⁹ Bennünket főleg az érdekel, mi történt vele a visszatérése utáni 3–4 évben – erről hallgat a krónika, bár feltételezhető, hogy több jezsuita rendházat meglátogatott és ott beszámolt angliai élményeiről. Hiszen itt nem csak olyan emberről volt szó, akinek korábban Piotr Skarga halála hírért költötte,⁵⁰ de aki maga is börtönt viselt, de íme él és együtt tárgyalták ügyét Edmund Campionéval, aki néhány éve mártírhalált halt a katolikus hitért ebben a kálvinista pokolban, Angliában! Bosgrave jelenléte lehetett az egyik indítéka annak, hogy 1592-ben Kaliszban és 1600-ban Braunsbergben a jezsuita diákok előadtak egy, a Campion vértanúságáról írt darabot.⁵¹ Ekkor Balassi Bálint már régen hazatért, de a fenti adalékok jól jelzik a toposz lengyelországi népszerűségét.

Balassi braunsbergi tartózkodását illetően valóban csak hipotézisekre vagyunk utalva, mert a Rimaynak írt 1591. januári levélen kívül erre nincs más bizonyítékunk. Alulírott már elég régen felvetette azt a szakirodalom által azóta el is fogadott gondolatot, hogy Braunsbergbe Balassit egyik legfontosabb lengyelországi pártfogója, Báthory András warmiai kardinális hívta meg, illetve ajánlotta be.⁵² Az ittlét időpontját illetően bizonyos fogódzót nyújt az, hogy a kardinális részt vett az 1590. december elején kezdődő varsói országgyűlésen, ebben az időben egyáltalán nem tudott volna foglalkozni költő-katonatiszt barátjával. Mivel Báthory végig ottmaradt Varsóban (ahol minden kétség nélkül eldőlt, hogy *nem lesz* török háború, hanem megegyeznek a portával és kifizetik a katonaság elmaradt zsoldját), mivel a szejm csak 1591. január tizenötödikén ért véget,⁵³ mi mást ajánlhatott volna Balassinak, mint hogy utazzon fel északra, ahol karácsonyozhat és ahol majd a tudós jezsuiták gondját viselik? Ha tehát Balassi utazásait összekapcsoljuk Báthory András kötelezettségeivel, a legvalószínűbbnek az látszik, hogy az ekkoriban lengyel zsoldban álló, művelt magyar katonát a kardinális 1590. december elejétől 1591.

⁴⁷ FOLEY, *i. m.*, I, London, 1878, 290.

⁴⁸ *I. m.*, 401.

⁴⁹ GRZEBIEN, *i. m.*, 60.

⁵⁰ *Żywoty świętych* (A Szentek élete) c. könyvének második kiadásában, Kraków, 1585. A későbbi kiadásokban már az szerepel, hogy „Bosgravius [...] István királynak az angliai királynőhöz írt valamely levelére [...] kiváltatott”, vö. PIOTR SKARGA, *Żywotów Świętych Wtóra Część...*, Kraków, 1615, 1198.

⁵¹ KARL ESTREICHER, *Bibliografia polska*, Cz. III, T. III, ogólnego zbioru, T. XIV, Kraków, 1896, 34.

⁵² GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., Argumentum, 1999, 24.

⁵³ KAZIMIERZ LEPSZY, *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–92)*, Kraków, 1939, 253.

január közepéig küldte megfelelő ajánlólevelekkel Braunsbergbe – méghozzá Danckán keresztül, mert biztosra veszem, hogy Balassi meg akarta nézni a gazdag és híres várost, amit 1577-ben az ostromállapot miatt még nem volt módjában megtekinteni. Ezért is sajnálom, hogy a huszadik század viharaiban elveszett az a danckai városházán őrzött vendégkönyv, amibe (ezt feljegyezték!) egy látogatása alkalmával Báthory István király is beírta a nevét – ha Veress Endre vagy Divéky Adorján gondol erre, talán még megtalálhatták volna benne Balassi Bálint aláírását is...

Braunsbergben Balassi az ott tanuló magyarok mellett – ahol az újabb adatok szerint⁵⁴ 1590-ben, főleg a pápai kollégiumban, egy tucat magyarországi és erdélyi ifjú tanult – nem csak német anyanyelvű tudós jezsuitákat talált, hanem még egy érdekes pályát befutott, figyelemre és említésre méltó embert. Ez William Lambert angol jezsuita orvos volt, huszonegynéhány évvel idősebb Balassinál. Rómában lépett be a jezsuita rendbe, feltehetőleg jól beszélt olaszul; 1565-től élt Lengyelországban, ahol először a spanyol születésű Sunyer kardinális, majd (1585-ben) Antonio Possevino atya titkára lett. Braunsbergben 1584 és 1591 között volt „nagyra becsült orvos” a jezsuita kollégiumnak és alkalmasint Báthory Andrásnak.⁵⁵ Utóbbi annyira hallgatott Lambertre, hogy 1591 elején magával vitte Krakkóba, ahol az egy évet töltött szolgálatában. (1593-tól 1600-ig újra Braunsbergben volt orvos.) Ha tehát olyan embert keresünk, aki Campionról és Machiavelliről is tudott beszélgetni Balassival, nem találunk erre alkalmasabbat William Lambertnél, ennél a teológiai is képzett angol orvosnál.

Hátra marad még egy kérdés: Balassi Bálint mikor kezdte fordítani a *Rationes decem*-et? Dobokay Sándor, aki ott ült Esztergomban a már sebesült költő betegágyánál, csak annyit mond, hogy a fordítás kéziratára a költő „bodogh ki mulása után akadék”.⁵⁶ Ott, a táborban? Vagy máshol, ahol Balassi az iratait tartotta? Mindenesetre Balassi Bálint nem kérte meg Dobokayt, hogy fejezze be a megkezdett fordítást, azt a jezsuita páter önként vállalta magára, mert a mű nagyobbik része már készen állt. Így tehát nem tudjuk eldönteni, vajon Balassi már Braunsbergben, vagy utána Krakkóban belevágott-e a fordításba,⁵⁷ amire talán Báthory András vagy William Lambert is biztatta, s ha igen, miért nem fejezte be munkáját. Ugyanis érdemes megemlítenünk, hogy a krakkói püspökség ügye miatt, amit III. Zsigmond döntésére nem Báthory András, hanem Jerzy Radziwiłł kapott meg, 1591 májusa után a nagy király unokaöccsének viszonya a jezsuitákkal eléggé megromlott. Levon-e ebből valamilyen konzekvenciát a hazatérte után amúgy is inkább birtokperekkel foglalkozó Balassi, vagy sem, nehéz lenne eldönteni – mindenesetre 1591 és 1594 között már nem érdeklik őt sem annyira a jezsuiták, mint 1590–91 fordulóján, amikor újév táján Braunsbergben írva verset, nem harci dicsőséget vagy birtokot, hanem csak „csendességet” és „lelki békességet” kért Istenétől.

⁵⁴ Vö. *Uczniowie – Sodalisi Gimnazjum Jezuitów w Brunsberdze (Braniewie) 1579–1623*, opracował Marek INGLOT SJ, Kraków, 1998, 337.

⁵⁵ GRZEBIEN, *i. m.*, 353.

⁵⁶ BALASSI–DOBOKAY, *i. m.*, A3v.

⁵⁷ Erre a lehetőségre már ECKHARDT is utalt, *Balassi-tanulmányok*, *i. m.*, 103.